

**Souhrnná zpráva o realizaci výzkumného projektu HS
108/03 “*Dlouhodobý stacionární terénní výzkum sociálně
vyloučených romských komunit*” realizovaného Katedrou
antropologie FHS ZČU v Plzni**

řešitelé: Tomáš Hirt a Marek Jakoubek

Úvod do problematiky:

V posledních desetiletích v mnoha českých městech vznikly sociálně vyloučené enklávy¹ osídlené převážně tzv. romskou populací, které se vyznačují nízkou sociální organizací, životními strategiemi zaměřenými na přítomnost, oslabenou funkcí soukromého vlastnictví, či nedůvěrou ke státním i samosprávním institucím, jako je např. policie, odbory sociální péče nebo pracovní úřady. V prostředí sociální, prostorové a symbolické exkluze jsou rovněž patrné výrazné sklony k sociální patologii a kriminalitě, významným charakteristickým rysem je uzavřený ekonomický systém vyznačující se například zastavováním osobních věcí a půjčováním peněz na vysoké úroky. Děti vyrůstající v takovém prostředí chodí většinou do zvláštních škol, přičemž obecně lze tvrdit, že získávání školního vzdělání zde nepatří mezi preferované životní strategie, což přispívá k tomu, že uvedené atributy života v sociálně vyloučených enklávách se prostřednictvím výchovy relativně snadno reprodukuje. (Podrobnější vhled do problematiky sociálního vyloučení tzv. romských populací v ČR poskytuje příčná studie Štěpána Moravce *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*; historii utváření těchto enkláv v poválečném období pak pojednává příčná studie Saši Uhlové *Dopady asimilační politiky vůči Romům z období reálného socialismu jako jeden z faktorů současného vytváření enkláv sociálně vyloučených obyvatel* a studie Niny Pavelčíkové *Proměny způsobů života romských populací v průmyslovém městě*.)

Dotyčné projevy nejsou „přirozenou“ výbavou „romské“ populace, jak je zvykem usuzovat, ale výsledkem adaptace na podmínky materiální chudoby v prostředí industriální společnosti. Lidé, kteří se ocitli v prostředí sociálního vyloučení si za účelem snazšího přežití v této situaci vytváří specifický integrovaný systém hodnot, norem a „návodů pro život“, který může být v antropologické konceptuální perspektivě pojímán jako kultura (resp. sub-kultura). Proto se v této souvislosti užívá pojem „kultura chudoby“ (Ale pozor! Jedná se pouze o *pojmem*, resp. konceptuální *nástroj* umožňující rozumění a interpretaci životních strategií sdílených v prostředí sociálně vyloučených enkláv nehledě na „etnicitu“ sociálně vyloučených. Jeho užití tedy rozhodně neimplikuje tezi typu: „Romská kultura je kultura chudoby“, jak bývá řešitelům nesmyslně vytykáno). Z definice „kultury chudoby“ pak rovněž vyplývá, že jedinci, kteří se v situaci sociální exkluze narodí, si prostřednictvím výchovy tento integrovaný soubor životních strategií osvojují a dochází tak k jeho reprodukci z generace na generaci. Koncept „kultury chudoby“ a odvozené přístupy jsou na poli antropologického a sociologického výzkumu sociálně vyloučených lokalit v různých oblastech moderního světa úspěšně využívány již od 60. let. (Uplatňování konceptu „kultury chudoby“, teorie sociální exkluze a underclassu při výzkumu chudé populace v kontextu moderních společností souhrnně pojednává studie Ladislava Touška *Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení*, v níž se autor věnuje historickému kontextu vzniku těchto teoretických modelů, jejich vzájemným souvislostem, jakož i jejich epistemologickým omezením a kritikám, které vůči dotyčným konceptuálním schémátům byly vzneseny na poli společenských věd.)

Sociálně, symbolicky či prostorově vyloučené enklávy obývané převážně tzv. romskou populací vznikají často na základě vnějších faktorů, jejichž nedílnou součástí jsou i institucionální aktivity uskutečňované z pozic místní samosprávy.

¹ Termín obvykle označující část města, čtvrť dům nebo několik domů, kde žije větší počet domácností (rodin a jednotlivců) s nejnižšími příjmy, pokud žijí odděleně jakoby mimo normální život obce.

Důvodem institucionálních rozhodnutí, které vedou k utváření chudinských lokalit obývaných převážně romskou populací je v současné době především absence relevantních informací a funkčních „návodů“ pro strategické rozhodování v oblasti sociální exkluze a integrace romské populace. (Kritickou analýzou v současnosti obvyklých právních postupů uplatňovaných ve vztahu k obyvatelům sociálně vyloučených enkláv zejména v oblasti bydlení se zabývá studie Pavla Uhla - *Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených komunitách*; mylným východiskům lokální veřejné politiky založeným nikoli na znalosti situace sociálně vyloučených enkláv, ale na zcela zkresleném mediálním či lidovém obrazu se věnuje studie *Poznámky k mediální konstrukci sociálně vyloučené lokality* autorů Michala Růžičky a Lukáše Radostného).

Zmiňované enklávy sociální exkluze jsou často obecně popisovány jako „romské čtvrti“, „romská sídliště“ a řadou dalších pojmů, zdůrazňujících předpokládanou etnicitu jejich obyvatel. Rovněž životní styl těchto obyvatel často bývá považován za specifický „romský“. Takové etnicky zabarvené označení se zhusta stává jakýmsi obranným štítem představitelů lokální moci v reakci na kritický stav jednotlivých takových lokalit. Nahlédneme-li však sociální strukturu a životní strategie obyvatel těchto lokalit optikou teorie kultury chudoby, zjistíme, že se jedná především o formu adaptace na realitu ve zmíněných lokalitách. Adaptaci, která je, jak prokazují společenskovední výzkumy, univerzální ve všech světových socioekonomických systémech a kulturách. Zdůrazňování etnického původu chudých spoluobčanů tedy řešení problému sociálního vyloučení nepomáhá, ba naopak, v kontextu profesionálně „romských“ občanských a politických aktivit jej významně problematizuje. (Charakterem a obvyklými politickými či ekonomickými strategiemi představitelů soudobého „romského etnoemancipačního hnutí“ se zabývá příčná studie Jana Černého *Velký omyl. Postřehy k nezamýšleným důsledkům dosavadní integrační praxe*, ale i studie Tomáše Hirta *Romská etnická komunita jako politický projekt: kritická reflexe*).

Obdobným způsobem se ukazuje spíše kontraproduktivním označovat obyvatele takových lokalit za jednotnou „komunitu“. Ta totiž bývá, až na naprosté výjimky, jako taková viděna (chybně) pouze zvenčí. Populace, k nimž má výraz „romská komunita“ referovat, jsou v drtivé většině primárně organizovány podle jiných společenských vzorců, než poskytuje etnická ideologie a navíc – jak ukazují současné výzkumy² – netvoří jednotné, vnitřně strukturované společenství schopné kolektivní (zájmové či politické) akce přesahující rámec širší příbuzenské skupiny, ale nesourodý konglomerát jednotlivců či rodin, které se navzájem výrazně liší z hlediska socioekonomické situovanosti i kulturní a jazykové výbavy. (Příčnou studií, která pojednává o vnitřní příbuzenské diferenciaci sociálně vyloučených sídel a absenci jednotného organizačního principu, který by kvalifikoval jednotlivé enklávy pro označení „komunita“, je vedle zmíněné studie T. Hirta i práce Marka Jakoubka a Lenky Budilové (*Lokální romské komunity – dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice)*), v níž autoři přesvědčivě prokazují, že princip příbuzenství je u obyvatel sociálně vyloučených enkláv obvykle nadřazen principu sousedství či

² Hirt, T.: Romská etnická komunita jako politický projekt: kritická reflexe. In: Jakoubek, M. – Hirt, T.: Romové – kulturologické etudy. Nakladatelství Čeněk 2004; Budilová, L. – Jakoubek, M.: (Lokální) romské komunity – dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice). Antropologické Sympozium III. Nakladatelství Čeněk 2005 (v tisku); Uherek, Z. a Novák, K.: 'Etnická identita Romů', in: Vašečka, I.: Čačipen pal o Roma: Súhrn správa o Romoch na Slovensku, Bratislava 2002; Jakoubek, M.: Jakoubek, M.: *Romové: konec(ne)jednoho mýtu*, Socioklub, Praha 2004

ethnicity. K témuž tématu též srov. příčnou studii Budilová, L. & Jakoubek, M. - *Metamorfózy modelu příbuzenství romských osad v českém prostředí*)

Obyvatele sociálně vyloučených lokalit lze tedy spíše než za členy jednotné „komunity“ vnímat jako obyvatele většinou přechodných, sociálně anomických útvarů, agregátů, v nichž se spíše než etnická ideologie reprodukuje „kultura chudoby“³. Přihlédneme-li zároveň k faktu, že dotyčná sídliště jsou namnoze vyprodukována a udržována ze strany místních samospráv či městských úřadů a nikoli volbou samotných aktérů, není absence jakéhokoli jednotného *komunitního* systému sociálních vztahů nikterak překvapivá. V této souvislosti se domníváme, že etnizující koncepce sociálního vyloučení může vést k chybnému modelu veřejné politiky, a že dosavadní výzkumy k této etnizující optice přispívaly. (Kořeny a možné důsledky etnizující koncepce veřejné politiky, jakož i způsoby uplatňování pojmu komunita ve vztahu k romské populaci analyzuje příčná studie *Romská etnická komunita jako politický projekt: kritická reflexe* autora Tomáše Hirta.)

Cíl projektu:

Obecným cílem projektu bylo na základě aktuálních antropologických a sociologických konceptuálních trendů **vypracovat a na sedmi vybraných lokalitách pilotně ověřit analytický model, který by umožnil interpretovat prostředí sociálně vyloučených enkláv v ČR**, a to 1) z hlediska životních strategií uplatňovaných v situaci sociálního vyloučení, 2) z hlediska vnějších faktorů, které se na vytváření a udržování sociálně vyloučených enkláv podílí, 3) z hlediska procesů sociokulturní změny probíhající v kontextu transformující se komplexní společnosti, 4) z hlediska možností překonávat současné dezintegrující tendence a přispívat k sociální soudržnosti české společnosti při uchování vnitřní diverzity sociálního (sociokulturního) prostoru.

Teoretická východiska:

Základními teoretickými východisky předkládaného projektu je antropologický koncept kultury, doktrína sociálního konstruktivismu (sociologie vědění), soudobé teorie ethnicity a nacionalismu, koncept sociální exkluze, underclassu a „kultury chudoby“.

Obecná teoretická východiska:

Teoretickou i metodologickou (o tom viz dále v příslušné kap. věnované metodologii) základnu celému výzkumu poskytla *sociální a kulturní antropologie*. Osou výzkumného přístupu byl předpoklad, že v sociálně vyloučených enklávách dochází k etablování specifických hodnotových vzorců a alternativních životních strategií, *kteří je možné označit jako svébytnou subkulturu*, pro jejíž tematizaci je vhodné vycházet z klasického antropologického pojetí kultury. Ve standardním

³ Viz Lewis, O.: The Culture of Poverty, *Scientific American*, sv. 215, č. 4, 1966, str. 19-25; srov. též Novák, K. A. - “Tradice versus regres” in: Jakoubek, M., Poduška, O. – *Romské osady v kulturologické perspektivě*, Brno 2003, str. 31-40

antropologickém vymezení kultury (sdíleném s touto disciplínou v rámci celého sociálněvědního diskurzu) je přitom kultura definována zejména těmito atributy:

- 1) kultura je *negenetická* (extrasomatická, suoperorganická, nadústrojná). Tento axiom tedy kulturu traktuje coby entitu charakteru nebiologického. Kultura není instinktivní, vrozená či přenášena biologicky, nýbrž kultura je *naučená*: skládá se z naučených návyků reagovat získaných každým jedincem během jeho životní zkušenosti po narození. Jakékoli výklady kultury či jejích součástí z hlediska dědičnosti („Kriminalita je dědičná“, „Oni to mají v krvi“, „Mají to od přírody“ etc.) jsou tedy nepřipustné. *Zřejmým důsledkem tohoto faktu je skutečnost, že ne každý, kdo má tmavší pleť, vlasy a oči (lidově klasifikovaných jako „romský antropologický typ“) je nositelem romské kultury.*
- 2) Kultura je pojem *nehodnotící*. V sociálněvědních oborech bylo přijato nehodnotící pojetí kultury, podle kterého kultura zahrnuje *všechny* oblasti lidského jednání, které si člověk osvojil jako člen dané společnosti, ať se již jedná o kanibalismus, infanticidu, lidské oběti, otroctví, kynofagii či prostituci, takže tento termín odkazuje k *celkovému způsobu života dané společnosti*. Tato teoretická pozice byla přitom vytvořena programově proti dědictví humanistické a osvícenské tradice, v jejímž rámci je pojem kultury omezen pouze na sféru pozitivních hodnot přispívajících k humanizaci a kultivaci člověka, takže součástí takto chápané kultury jsou zejména a vlastně výhradně operetní scény, divadla, muzea atd., tedy oblasti přispívající k tvorbě tzv. duchovních hodnot lidstva. *Teprve přijetím této premisy se otevírá prostor pro zachycení a tematizaci skutečného celkového způsobu života dotyčné společnosti, nikoli pouze pro zachycení těch jejích složek, které někdo (ministerstvo kultury, romisté...) označí za hodnotné a tedy hodné zájmu.*
- 3) Kultura je (z největší, ovšem determinující, části) *nevědomá*. Hyperbolicky řečeno, kultura je ledovec. Také v kultuře, jakož i v případě ledovce, je totiž zdaleka největší a zároveň nejvýznamnější ona (pod hladinou, pod úrovní uvědomění) skrytá část. Jako v případě jazyka, který v tomto ohledu může posloužit jako model, jsou *pro performaci determinující* pravidla a vzory mluvčímu-aktérovi neznámé, neb nevědomé. Ptát se tedy nositelů určité kultury na strukturu, uspořádání a skladbu jejich kultury (jakožto kultury) je počin analogický dotazování se mluvčího na gramatiku jeho jazyka. Z uvedeného též vyplývá, že dané kultuře může badatel porozumět *lépe, než její nositelé*, opět obdobně jako může gramatice určitého jazyka rozumět – a bez výjimky též rozumí – mnohem lépe proškolený lingvista. *Důsledkem tohoto rysu kultury je fakt, že bez patřičného proškolení není možné považovat výpovědi „Romů“ anebo jejich „reprezentací“ (zde máme na mysli zejm. členy tzv. romské politické reprezentace) za platné a reliabilní co se povahy, skladby a struktury dotyčné kultury jakožto kultury týče.*
- 4) Kultura tvoří *integrovaný systém*. Nejedná se o nahodile nahloučenou sumu prvků, ale o strukturovanou konfiguraci, jejíž jednotlivé součásti jsou vzájemně propojeny do (relativně a jistě dynamicky) integrovaného systému. Každá složka daného systému je pak určena zejména souvislostmi s ostatními prvky, nenese svůj význam a svou funkci sama v sobě. Tato provázanost přitom existuje i na úrovni celých institucionálních sfér, takže jednotlivé institucionální subsystémy obvykle

fungují ve vzájemné korespondenci. *V případě sociálně vyloučených lokalit je v daném ohledu velice významná skutečnost, že charakter příbuzenského subsystému ovlivňuje (v dialektickém pohybu) řád ekonomiky, systém edukace či bytově-hospodářské vzorce, takže není možné zkoumat tyto sféry odděleně jednu od druhé. Na druhou stranu je pro pochopení charakteru a typu celkového systému vcelku postačující určit a analyzovat jeho determinující složku, která v něm má funkcionální prioritu a není tedy nutné analyzovat každý jednotlivý prvek či řád.*

- 5) Kultura je *adaptivní*. Kulturní systém poskytuje svým nositelům strategie pro život v daných ekologicko-sociálních podmínkách. Každý jedinec je v procesu socializace vybaven sadou návodů, jak v daném prostředí obstát (přičemž tyto návody samy o sobě nemají pozitivní či negativní hodnotu: obživu lze získat jak prací, tak krádeží, přičemž v poloze úživné strategie se jedná o *alternativy*) a tyto recepty se v procesu mezigenerační výměny předávají výchovou. *Důsledkem tohoto rysu je skutečnost, že pro obyvatele příměstských ghatt je krádež, podvod či práce na černo právě jedním z těchto receptů, jak v daném prostředí (!) (pře)žít a obstát, které navíc mohli získat v procesu enkulturace od svých rodičů. Pravdomluvnost či ekologické ohledy by byly v daných podmínkách pro své vyznavače jednoduše spíše znevýhodňující (bylo by neracionální jednat v souladu s nimi).*

Z uvedených atributů kultury je zřejmé, že kultura v uvedeném pojetí je konceptem, který se pro výzkum sociálně vyloučených lokalit jeví jako mimořádně vhodný. Dává možnost nahlédnout a (nestranně) tematizovat způsob života v dotyčných lokalitách v jeho celistvosti a specifičnosti, přičemž se vyhýbá jak Skylle etnocentrismu a nacionalismu většiny autorů pišících proti „Romům“, tak i Charybdě romantického okouzlení (a nacionalismu romského) autorů „proromských“.

Výhodou volby antropologie jako teoretické a metodologické báze přitom byla skutečnost, že se jedná o obor definovaný *interdisciplinárně*, což bylo skutečnou výhodou a předností, neboť dosavadní bádání o tématu se nalézalo ve stavu fragmentárních a epizodických poznatků mnoha vědeckých či státně-politických diskurzů (folkloristiky, etnologie, sociologie, romistiky, historie, demografie, sociální práce, dat ze statistických a katastrálních úřadů, vládních dokumentů apod.). Pro svůj mezioborový charakter byla tedy antropologie jednou z nemnoha adeptek vhodných k tomu, aby tuto změť integrovala a systematizovala a její užití tak bylo nejen výjimečně vhodné, ale také bezmála jediným možným řešením.

Výchozí teoretické koncepty:

Jednou z komponent teoretické báze výzkumu tvořil koncept „kultury chudoby“ v intencích Oskara Lewise⁴. Tento koncept se – i přes svá nejrozmanitější omezení (viz dále) - zdál být vhodnou platformou pro takto orientovaný výzkum, mimo jiné též

⁴ Vymezených např. In: Lewis, O.: The Culture of Poverty, *Scientific American*, sv. 215, č. 4, 1966, str. 19-25, resp. In: Lewis, O. – The Culture of Poverty, In: Cohen, Y. (ed.) - *Man in Adaptation. I. The Biosocial Background*, Chicago 1968, str. 406-414. Kromě několika fragmentárních poznámek je první systematickou studií věnovanou (v ČR a SR) tomuto pojetí stať Karla A. Nováka “Tradice versus regres” In: Jakoubek, M., Poduška, O. – *Romské osady v kulturologické perspektivě*, Brno 2003, str. 31-40

proto, že Lewisovy premisy (kultura chudoby coby kultura v klasickém antropologickém pojetí), stejně jako – do značné míry - i jeho vlastní výzkumná metodika, konvenovaly s metodologickými nástroji užívanými výzkumným týmem, který pocházel z největší části z arzenálu téže disciplíny (sociální a kulturní antropologie).

Vymezení původního Lewisova pojetí:

Koncepcie kultury chudoby⁵ (která je v této souvislosti velice blízká pojetí *sociální exkluze* /vyloučení/ a konceptu *underclassu*) vychází z premisy, že obyvatelé sociálně vyloučených lokalit *jsou nositeli specifického kulturního vzorce, který vznikl v procesu adaptace na dlouhodobou chudobu*, stejně jako sociální, symbolické i prostorové vyloučení (nejčastěji v urbánním prostředí) a jako reakce na tyto skutečnosti. Jak říká O. Lewis, daný specifický kulturní vzorec konceptualizovaný jako kultura chudoby je „jak adaptací, tak i reakcí chudých na jejich okrajovou pozici v třídně uspořádané, vysoce individualizované, kapitalistické společnosti“, přičemž „mnohé znaky kultury chudoby můžeme považovat za lokální, spontánní úsilí uspokojovat potřeby, které chudým instituce a orgány většinové společnosti neposkytují, protože chudí nejsou způsobilí tyto služby užívat, nemohou si je dovolit, nebo jsou nevzdělaní a nedůvěřiví“.

Kultura chudoby je *subkulturou moderní komplexní společnosti*, na níž je v mnoha ohledech závislá, na druhou stranu však funguje jako relativně autonomní kulturní systém s většinou klasických atributů takového útvaru, „má vlastní strukturu a vnitřní logiku, a vlastní způsob života předávaný v rodinách z generace na generaci“. Kultura chudoby tedy „není pouze záležitostí strádání a neuspořádanosti, tedy stavem nedostatku něčeho. Je to kultura v tradičním antropologickém pojetí, tedy taková, která poskytuje lidským bytostem návod na život, připravený soubor řešení problémů, a plní tedy významnou adaptivní funkci“.

Tento specifický kulturní vzorec, jehož jádrem je soubor alternativních hodnoty a od nich odvozené jednání, pak sice dotyčným lidem umožňuje v dané pozici (pře)žít a obstát, zároveň jim však znemožňuje zpětnou integraci do struktur majoritní společnosti – tito lidé nejsou schopni „chopit se šance“ na změnu životního stylu, která se jim naskytne ani využít programů nabízených jim ať již státem či nevládními organizacemi. Dojde-li přitom jednou k etablování vzorců kultury chudoby (tedy k adaptaci na dlouhodobou chudobu jakožto *životní strategie*), má tato tendence se reprodukovat a mezigeneračně předávat, takže následující generace je do něj již primárně socializována.

Za charakteristické rysy tohoto specifického kulturního systému jsou považovány zejména: nedůvěra ke státním institucím, solidarita omezená především na nukleární (resp. rozšířenou) rodinu, životní strategie zaměřená na přítomnost, absence majetku, uzavřený ekonomický systém charakterizovaný zastavováním věcí a půjčováním peněz na vysoké úroky, tendence a vysoká míra tolerance k sociálním patologiím, ranné sexuální zkušenosti, vysoká porodnost a častý výskyt rodin matrikálního typu (soustředěných kolem osoby matky), časté pocity fatalizmu,

⁵ *The Culture of Poverty*; některými autory překládáno též jako „kultura bídy“

v případě mužů slabé ego projevující se vychloubačostí a zdůrazňováním vlastní maskulinity a další.

Základem Lewisova konceptu je též *rozlišení mezi chudobou a kulturou chudoby*. Jak O. Lewis dokládá, existuje či existovalo mnoho společenství jako např. nejnižší kasty v Indii, židovské komunity ve východní Evropě či většina preliterárních společností, které trpěly značnou materiální chudobou, ale nevykazovaly rysy charakteristické pro kulturu chudoby (tyto společnosti měly například vysoce diferencovanou a bohatou sociální organizaci s ustavenými kanály reprezentace a autority /náčelnictví, *pančajat*, institut rabína, etc./). Definičním znakem kultury chudoby a jejím ustavujícím prvkem tedy není chudoba jako taková, měřená např. výší průměrné mzdy v dané oblasti, ale charakteristický soubor hodnot a norem (a od nich odvozené postoje a jednání), které osoby v daném společenství sdílí.

Kultura chudoby vykazuje všude na světě shodné strukturální rysy a to nezávisle na „etnické“, „rasové“⁶, religiózní, jazykové, regionální či národnostní příslušnosti jejích nositelů. V tomto úhlu pohledu se přitom ukazuje, že *projevy kultury chudoby jsou velice často mylně interpretovány jako důsledky „etnické“ či „rasové“ příslušnosti a nikoli primárně jako důsledky dlouhodobého sociálního vyloučení*.

* * *

Původní Lewisův koncept prošel od doby své první formulace v sedmdesátých letech značnými proměnami, nalezl mnoho stoupců, jakož i kritiků. Protože se domníváme, že pro jeho pochopení je tento pozdější vývoj původních Lewisových idejí podstatný, je mu věnována samostatná „příčná“ studie Ladislava Touška „*Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení*“, která poskytuje stručný přehled dějin daného konceptu od jeho doby až ke dnešku.

Modifikace původního Lewisova konceptu pro účely výzkumu:

Na základě výše uvedeného úzkého Lewisova vymezení byla formulována obecná vstupní hypotéza, je-li možné (a bude-li přínosné) nahlížet na tzv. „romská“ (pří)městská ghetta nikoli v dosud běžných *etnických* kategoriích (tedy jako na *romská* ghetta), ale jako na enklávy, jejichž obyvatelé se od zbytku populace ČR liší *primárně a zejména sdíleným hodnotovým systémem a životními strategiemi* (spíše než jejich „etnicitou“). V nejobecnější perspektivě šlo tedy o pokus o posun od dosud standardní *etnické* optiky k optice *sociálně-ekonomické*. Položená otázka tudíž zněla, je-li definice daného problému (pří)městských chudinských enkláv jako „*romského problému*“ adekvátní stávající situaci. Nutno podotknout, že uvedený přístup nebyl dosud – v poloze výzkumné premisy - České republice nikdy systematicky použit a jeho aplikace byla první svého druhu.

Při formulaci teoretické báze výzkumu si byli realizátoři dobře vědomi skutečnosti, že v daném prostředí příměstských ghatt se lze setkat se zbytky kulturního systému označovaného jako „tradiční romská kultura“. Stejně zřejmým a doloženým byl ovšem i fakt, že z tohoto systému se v daném prostředí zachovaly (pokud, tak) jen reziduální fragmenty, netvořící koherentní soubor a tedy nepostačující k výbavě

⁶ Jedná se o termíny užívané samotným O. Lewisem, z respektu k tomuto autorovi je (třebaže v uvozovkách) v daném vymezení ponecháváme, třebaže jejich užití je problematické.

jedince (resp. daného společenství) komplexním „návodem pro život“, jinými slovy: netvořící kulturní komplex (svébytnou specifickou kulturu).

Vycházejí z klasické antropologické (resp. obecně sociálněvědní) premisy, podle níž každý prvek (kulturního) systému je určen primárně kontextem, v němž se nalézá, a nikoli svým „obsahem“, je zřejmé, že i tyto přetrvávající prvky původní „tradiční romské kultury“ budou v novém prostředí plnit zcela odlišnou funkci a mít jiný význam (takže skutečnost, že se s určitým prvkem setkáváme jak v původní tradiční romské kultuře, tak i v příměstských chudinských enklávách *neznamená, že se jedná o tentýž prvek*, co se týče jeho funkce a významu). Tímto *novým kontextem*, v jehož rámci se tyto „tradiční“ (romské) prvky nalézají a fungují přitom tvoří právě situace sociálního vyloučení, dlouhodobé nezaměstnanosti, materiální chudoby a další. V takových podmínkách je samozřejmě možné a zároveň vysoce pravděpodobné, že tyto reziduální prvky prošly procesem transformace a po jejich integraci do nového sociálního, ekonomického, ekologického, demografického etc. prostředí byly zbaveny původního „romství“ a staly se integrální součástí kulturního systému *determinovaného primárně a především ekonomicky a sociálně* (tedy: nikoli „etnický“). Laicky řečeno: kultura (pří)městských „ghett“ (možná) není primárně a zejména *romskou* kulturou, ale kulturou *sociálně vyloučených lokalit* (kontaminovanou, samozřejmě, mnoha různými „tradicemi“ či trendy).

Nahlížíme-li situaci přitom *sociálně vyloučených enkláv* v uvedené optice, je pro obyvatele těchto lokalit a zejména pak pro charakter jejich života *determinující zejména fakt sociálního vyloučení a jeho průvodní jevy*. V hyperbolické zkratce pak tedy nemá smysl hovořit v daných souvislostech o *Romech*, ale primárně a zejména o – *obyvatelích sociálně vyloučených lokalit*, kteří se v procesu adaptace na tuto skutečnost stali nositeli specifických kulturních vzorců, které si mezigeneračně předávají. Setkáme-li se tak v akademických diskuzích na toto téma s výhradami, že „není možné všechny *romské* komunity ... chápat v termínech Oscara Lewise jako komunity kultury chudoby“⁷, je třeba říci, že právě *to* řešitelé rozhodně nečiní, neboť na uvedené enklávy primárně odmítají nahlížet jako na *romské* (navíc komunity! – viz odpovídající „příčné“ studie T. Hirta „Projekt romské etnické komunity. kritická reflexe“ a Marka Jakoubka a Lenky Budilové */Lokální/ romské komunity – dekompozice pojmu /na příkladu lokality České Kamenice/*.)

Poměrně závažnějším konceptuálním problémem byla skutečnost, že 1) mezi určující znaky původního Lewisova konceptu patří i nízká úroveň sociální soudržnosti formací vyznačujících se „kulturou chudoby“, kde kromě struktury nukleárních a rozšířených rodin nalezneme jen minimální sociální organizaci. Přičemž 2) bází sociálního uspořádání „tradičních romských“ společenství byl bohatě diferencovaný komplexní příbuzenský systém a příbuzenství bylo jednoznačnou determinantou tohoto sociálního systému.

Tyto dvě skutečnosti se zdánlivě *ex definitione* popírají a vylučují (kde existuje bohatě rozvětvený příbuzenský systém, nemůžeme hovořit o kultuře chudoby definované jeho absencí), nicméně: podle vstupních předpokladů se plně potvrdilo, že rozvětvený příbuzenský systém fungující na bázi sdílené solidarity a reciprocity (členové rodiny jsou vůči sobě solidární a kapitál se v rámci rodiny přerozděluje)

⁷ Weinerová, R. - Mezinárodní konference „Zisťovanie marginality a integrácie medzi znevýhodnenými skupinami“ v Prešově, *Český lid* 3, 91/2004, str. 295-298, zde str. 297

existenci sociálního vyloučení, chudoby a dlouhodobé nezaměstnanosti podporuje či dokonce prohlubuje, rozhodně však přispívá k jejich *reprodukcí* a tedy zakonzervování stávajících podmínek (k tomuto závěru viz „příčnou“ studii J. Steinera „*Ekonomie sociálního vyloučení*“). Otázka, zda je dotyčná příbuzenská solidární síť „tradičním romským“ vzorcem anebo reakcí a adaptací na dané sociálně-ekonomické podmínky (a tedy charakteristickým vzorcem kultury chudoby) je přitom irelevantní (a zároveň patrně nezodpověditelná).

Uvedený fakt má přitom dalekosáhlý dopad na posouzení celkového stavu v dané oblasti (tzv. „sociálního vyloučení Romů“). Je totiž zřejmé, že pokud *klíčové* součásti „tradičního romské“ kultury (přířová pozice příbuzenství, silný rodinný kolektivismus, rodinná solidarita etc.) přinejmenším reprodukují, podle všeho však dokonce posilují, okrajovou a nevyhovující sociální a ekonomickou situaci dotyčných osob, resp. rodin, je možné *tyto vzorce* považovat za znevýhodňující či retardační ve vztahu ke zlepšení sociálně-ekonomické situace těchto osob, resp. rodin, která je vytvářena a reprodukována za přispění těchto vzorců, díky nim samotným, a nikoli (pouze) rasismem „majority“, špatně nastaveným systémem sociálních dávek a diskriminací na trhu práce.

Vrátíme-li se zpět ke konceptuální otázce, je zjevné, že potenciální největší výhrada proti užitečnosti původního Lewisova pojetí – poukaz na skutečnost, že v sociálně vyloučených enklávách přetrvávají některé fragmenty „tradiční romské“ kultury (vedle specifického příbuzenského systému také různé formy a mutace romštiny, zbytky konceptu rituální čistoty a další), výklad dané situace *v intencích* Lewisova pojetí *umožňuje*. Stejně zřejmé je, že není možná prvoplánová a striktní aplikace originálního Lewisova konceptu, ale tento je třeba modifikovat. Důležitá je ovšem skutečnost, že *tyto modifikace jsou s Lewisovým konceptem ústrojné* – obohacují jej a rozvíjejí v jeho vlastních intencích, vyplývají z něj a doplňují ho, rozhodně s ním nejsou kontradiktorní a neprotiřečí mu.

* * *

Doplňujícím teoretickým instrumentem rozvíjejícím a obohacujícím koncept kultury chudoby byl koncept silných a slabých vazeb (pův. M. S. Granovetter) sloužící k analýze sociálního kapitálu sociálně vyloučených osob resp. rodin určením charakteru a rozbohem jejich sociálních sítí.

Sociální kapitál lze vymezit jako sumu „aktuálních i potenciálních zdrojů, které může určitá osoba využívat díky tomu, že se zná s druhými lidmi“, tj. jedná se o „bohatství styků a známostí, které mohou být užitečné“, přičemž jeho „objem (...) je dán velikostí sítě kontaktů“.⁸ Hlavním projevem vyloučení ze sdílení sociálního kapitálu pak může být povaha a velikost sociálních sítí v nichž se jedinec pohybuje.

Obyvatelé sociálně vyloučených lokalit se v daném ohledu vyznačují specifickým typem sociálních sítí, které postrádají tzv. „slabé vazby“ a jsou strukturovány na základě tzv. „silných vazeb“, jež jsou především příbuzenského charakteru.⁹ Slabé vazby můžeme chápat jako jakési „můstky“, které spojují jednotlivé sociální sítě s různým kulturním a sociálním kapitálem. Nevýhoda orientace na sítě s absencí slabých vazeb se projevuje např. neefektivitou při shánění zaměstnání,

⁸ Klener, P. (ed.). *Velký sociologický slovník*. Praha 1996, s. 474.

⁹ Lze též hovořit o tzv. „hustých sociálních sítích“ (Viz. Klener, *cit. d.*, s. 1309).

neboť v takovýchto sítích obíhají stejné informace.¹⁰ Proto se používá pojem „síla slabých vazeb“, neboť tyto umožňují větší sociální pohyblivost jedince a nebrání jeho horizontální mobilitě sociální strukturou. V sociálním systému vyloučených enkláv hraje velice významnou roli příbuzenství, jednotlivé sociální sítě jsou zde tak tvořeny komplexními, resp. nukleárními rodinami. Jinými slovy, životní strategie v sociálně vyloučených (pří)městských enklávách se orientují na rodinné sítě, které tvoří solidární síť ve větší či menší míře společně kooperujících komplexních rodin. Tj. jedná se o typ sítí, kterou jsou *uzavřené, bez výskytu slabých vazeb, jež by spojovaly jednotlivé rodiny se svým okolím*, a to jak samotné vyloučené lokality, tak s majoritní společností. Důležitým aspektem této situace je tedy skutečnost, že zde do značné míry absentují organizační mechanismy mimo příbuzenskou sociální síť. Indikátorem přítomnosti slabých vazeb přitom může být charakter a četnost interakce s nepříbuznými jedinci, resp. příslušníky majority, která se však v případě sociálně vyloučených enkláv *stále snižuje* v důsledku všech forem vyloučení, nezaměstnanosti jejich obyvatel, ale i „ghettoizaci“ škol etc.

Uvedená strategie, kterou můžeme chápat jako adaptaci na sociální vyloučení, s sebou ovšem nese řadu znevýhodnění – omezuje mobilitu jedince (fyzickou i sociální), snižuje se individuální zodpovědnost; v rámci příbuzenských solidárních sítí pak též dochází k problému „společného vlastnictví“ (k tomuto viz „příčnou“ studii J. Steinera „*Ekonomie sociálního vyloučení*“). Zjednodušeně řečeno, spoléhání se na rodinné sítě v prostředí moderní tržní společnosti vede v daném prostředí k zpětnému utvrzování vyloučení.

PS. k teoretickému zázemí výzkumu:

Aby nevznikl dojem, že se realizátoři projektu nezabývali „romskou“ stránkou dané problematiky, nutno uvést dvě skutečnosti. 1) volba výkladových schémat, která byla ustavena primárně bez zřetele k „romské problematice“, byla programová, ovšem v poloze výkladové *hypotézy*. Jednalo se o pokus podívat se na danou situaci záměrně jinou optikou (krom jiného též proto, že stávající optika definující situaci jako *romský* problém se nalézá v očividně patové pozici), která se zdála být v mnoha ohledech tématu přiměřenější a adekvátnější. 2) řešitelé při realizaci projektu „romskou“ stránku věci *de facto* ze zřetele nikdy neztráceli a výkladové matice zohledňující tyto aspekty jak při výzkumech samotných, tak při analýze materiálů vždy užívali (tuto skutečnost možno doložit vyhotovenými čítankami textů pro výzkumníky, stejně jako faktem, že některé výstupy projektu byly publikovány v realizátory editovaném sborníku *Romové – kulturologické etudy*). V dané souvislosti též nutno uvést, že oba řešitelé se „romské problematice“ dlouhodobě věnují (v některých případech pak dokonce až z ryze romistických pozic), a to jak v rámci svých přednáškových aktivit, tak publikačně (jen za poslední 2 roky řešitelé vydali jednu monografii, dva sborníky a celou řadu článků s „romskou tematikou“) a specifika daného tématu si tedy velice dobře uvědomují. Volba „neromsky orientovaných“ teoretických paradigmat byla tedy uváženým krokem vyplývajícím z vědomí omezenosti a nedostatečnosti dosavadních teoretických přístupů, jejichž

¹⁰ Srov. Radičová, I. - *Hic Sunt Romales*. Bratislava, 2001, s. 73.

výkladový potenciál byl již z velké části vyčerpán aniž by situaci přehledně objasnil a nabídl odpovídající možnosti řešení.

Analýza, interpretace a prezentace získaných dat:

Na základě uvedených teoretických koncepcí a přístupů a na základě výsledků předvýzkumu (resp. předchozích výzkumů realizovaných řešiteli) bylo realizačním týmem navrženo a v průběhu výzkumu uplatňováno interpretační schéma, jehož smyslem je analyticky rozčlenit situaci sociálně vyloučených enkláv do pěti základních dimenzí¹¹:

- A. **Vnější faktory**, které utvářejí a udržují sociálně vyloučenou enklávu (lokální institucionální prostředí)
- B. **Vnitřní segmentace** sociálně vyloučené populace (hranice oddělující různé /zpravidla navzájem nekomunikující/ části obyvatel sociálně vyloučené lokality)
- C. **Vzorce sociálních vztahů a interakcí** odehrávajících se v rámci jednotlivých (zpravidla příbuzenských) segmentů sociálně vyloučené populace
- D. **Příčná témata** (struktury /jevy/ charakteristické pro sociálně vyloučené enklávy jako takové, resp. struktury /jevy/ prolínající se všemi výše uvedenými dimenzemi)
- E. **Kulturní změna, transformace a interakce vnějšího prostředí s prostředím sociálně vyloučených enkláv** (změny, které proběhly a probíhají na úrovni dimenzí A – D, koncepty uplatňované při interpretaci situace v sociálně vyloučených enklávách, mechanismy adaptace na konkrétní „vstupy“ ze strany „directing systému“)

Takto konstruovaný **analytický (explorační) model**¹² respektuje pojetí situace sociálně vyloučených enkláv jako *sub-kultur* komplexní společnosti, ve kterých se reprodukuje *specifické kulturní vzorce a životní strategie* utvořené (resp. transformované) v rámci *adaptace* vyloučené populace na podmínky sociální exkluze. Uvedený model zároveň respektuje fakt, že mnohé z kulturních vzorců

¹¹ Teoretickou inspirací pro konstrukci pojednávaného interpretačního schématu byla práce George Fostera *Applied Anthropology* (Foster, G. /1969/: Applied Anthropology. Boston), ve které autor postuluje základní východiska pro konstrukci výzkumu na poli aplikované sociální antropologie, přičemž navrhuje, aby zaměření výzkumných prací zahrnovalo oblast tzv. „directed systému“ (lokální společenství vymezené specifickou sociální strukturou, které tvoří potenciální cílovou skupinu rozvojových či integračních aktivit), oblast tzv. „directing systému“ (soubor vnějších faktorů, které determinují charakter „directed systému“ – modelově se jedná o „inovující“ organizace realizující podpůrné programy směřované vůči „directed systému“, přičemž tyto organizace jsou chápány jako sociokulturní systémy) a oblast tzv. „interaction setting“ (procesy, ke kterým dochází v souvislosti s interakcí „directing“ a „directed“ systému). Druhý inspirační zdroj představuje práce *Subcultural Variations in an Urban Poor Population* autorů Normana J. Johnsona a Peggy R. Sanday (Johnson, J. N. – Sanday P. R.: Subcultural Variations in an Urban Poor Population. In: American Anthropologist, New Series, Vol. 73, No. 1 (February 1971), str.: 128 – 143), ve které autoři při výzkumu předměstských chudých lokalit v USA uplatňují analytické schéma založené v rozlišování následujících tematických dimenzí: 1) Prostorové hranice lokality a jejich udržování, 2) Kritéria členství ve skupinách v rámci populace obývajících lokalitu, 3) Vzorce sociálních vztahů a interakcí v kontextu lokality, 4) Kulturní témata charakteristická pro lokální populaci.

¹² Do polohy **výkladového (explanačního) modelu** dovádí naznačené schéma Štěpán Moravec ve studii *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*, ve které odhaluje vzájemnou a dynamickou provázanost různých dimenzí problematiky sociálního vyloučení, a to v následující konceptuální linii („tradiční“ kulturní praktiky a sdílené vzorce /minulé adaptace/ – vnější vlivy – důsledky vnějších vlivů – adaptace – subkultura), která představuje účelný nástroj pro rozumění povaze sledované problematiky.

sdílených ve většině sociálně vyloučených enkláv ve transformované podobě obsahuje i kulturní praktiky (prvky) pocházející z prostředí tzv. „romských osad“ na Slovensku, odkud v průběhu posledních cca 55-ti let přišla většina současných obyvatel sociálně vyloučených enkláv v ČR (to se týká zejména pravidel vymezujících charakter příbuzenských vztahů a struktur – viz část B. a C.). S ohledem na konstrukci modelu a s ohledem na základní hypotézu výzkumu byly formulovány i dílčí (pracovní) hypotézy, které tak sloužily jako vodítko pro interpretaci situace sledovaných sociálních formací na úrovni jednotlivých dimenzí (viz níže).

Vzhledem k tomu, že prezentovaný výzkum probíhal ve více lokalitách a byl koncipován jako týmový, sloužil uvedený explorační model rovněž jako báze průběžné *komparace* dílčích zjištění, jakož i k zajištění strukturální srovnatelnosti výsledných případových studií. Data získaná v různých lokalitách proto byla se zřetelem k naznačeným teoretickým východiskům interpretována, analyzována a komparována prizmatem naznačeného interpretačního schématu, přičemž ve stejné struktuře jsou získaná data prezentována i v případových studiích, které jsou jedním z výstupů výzkumu.

Pojetí jednotlivých dimenzí¹³ (tematických okruhů), jakož i užitého analytického modelu vůbec se odvíjí od následujících hypotéz a předpokladů:

A. Vnější faktory, které utvářejí a udržují sociálně vyloučenou enklávu

Základní hypotézou výzkumu je, že sociální struktura charakteristická pro sociálně vyloučené enklávy obývané převážně tzv. romskou populací je utvářena v procesu adaptace na podmínky sociálního vyloučení a díky tomu tvoří specifický sub-systém (subkulturu) moderní společnosti. Hovoříme-li o procesu adaptace a specifické subkultuře, která se v tomto procesu ustavuje, je nezbytné se ptát, jaké **vnější faktory** vytváří (spoluvytváří) podmínky ve kterých tento proces probíhá, neboť charakter vnějších vlivů přímo určuje podobu adaptace sociálně vyloučené populace a potažmo i charakter životních strategií, které jsou v prostředí sociálně vyloučených enkláv sdílené (viz stať *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací* Štěpána Moravce a stať P. Uhla *Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených komunitách*). Vnějšími faktory rozumíme zejména povahu lokálního, ale i státního **institucionálního prostředí** ve vztahu k jednotlivým sociálně vyloučeným enklávám, konkrétně se pak jedná o situaci na trhu práce, dostupnost bydlení, legislativu, lokální sociální a bytovou politiku, konkrétní praxe úřadů, postupy vzdělávacích institucí, postoje lidí, kteří žijí vně prostředí sociálně vyloučených enkláv, mediální obraz sociálně vyloučených lokalit¹⁴ a tak dále. V případě přítomného výzkumu je v souladu s terminologií George Fostera¹⁵ soubor uvedených faktorů, jakož i struktur, jejichž prostřednictvím se tyto faktory uplatňují, označován jako „directing systém“¹⁶.

¹³ Pojem „dimenze“ v této souvislosti používáme proto, že naznačené analytické kategorie (A. vnější faktory, B. segmentace, hranice, C. struktura, D. příčná témata, E. kulturní změna) chápeme jako navzájem příčně provázané součásti (dimenze) sledované komplexní problematiky a nikoli jako oddělené, izolované komponenty.

¹⁴ Viz studie *Poznámky k mediální konstrukci sociálně vyloučené lokality* - Michal Růžička, Lukáš Radostný

¹⁵ Viz pozn. č. 11

¹⁶ Pojem „directing systém“ v kontextu přítomného výzkumu používáme jak ve vztahu ke státním či lokálně správním strukturám tak ve vztahu k nevládním organizacím uskutečňujícím na různých úrovních programy směřující k podpoře „Romské“ či sociálně vyloučené populace.

Obecně lze aspekty sociálního vylučování rozlišit na prostorové, politické, ekonomické, právní, kulturní a symbolické,¹⁷ přičemž právě tyto aspekty jsou předmětem popisu a analýzy na úrovni této dimenze. Otázka, na niž je obsah této dimenze odpovědí, tedy zní: Jakým vnějším faktorům a souvislostem se musí obyvatelé sociálně vyloučených enkláv přizpůsobit, aby v tomto prostředí dokázali přežít, resp. jaké vnější faktory jim brání v opuštění stávající situace. Podrobněji jsou jednotlivé aspekty sociálního vylučování pojednány v příčných studiích¹⁸ a v souvislosti s konkrétní situací v jednotlivých sledovaných lokalitách i ve studiích případových.

B. Vnitřní segmentace sociálně vyloučené populace (hranice oddělující různé - zpravidla navzájem nekomunikující - části obyvatel sociálně vyloučené lokality)

Vstupním hypotézou této dimenze výzkumu byl předpoklad *neexistence komunit* v sociálně vyloučených lokalitách/enklávách. Tento předpoklad byl vytvořen na základě závěrů výzkumů realizovaných řešiteli na území Slovenské republiky v programové opozici proti rétorice (a s touto spojenými představami)¹⁹ o romských či sociálně vyloučených (případně v kombinaci) *lokálních komunitách*, tedy představě, že romské či sociálně vyloučené populace tvoří komunitní pospolitosti.

Bázová pozice příbuzenství a přežívání konceptu rituální nečistoty (jehož součástí je i *princip minimalizace kontaktů* skupin s odlišnou pozicí ve vztahu k této nečistotě) v daném sociálním systému přispívají ve vzájemné kombinaci k segmentaci, resp. segregaci jednotlivých *rodinných* formací v rámci lokality. Tento fakt ve svém důsledku vede m.j. též k *absenci obecné autority a reprezentace na úrovni celé lokality*, již v tomto ohledu nemá ve vztahu k vnějšmu prostředí kdo zastupovat.

V daném ohledu se lze setkat se dvěma odlišnými typy sociálního uspořádání sociálně vyloučených lokalit: 1) v lokalitě neexistuje komunita, ale několik příbuzenských frakcí, které jednají jako poměrně sourodé celky (tento model je častý v lokalitách se „starousedlou“ romskou populací, která měla možnost se etablovat podle jí vlastních – příbuzenských – principů), nebo 2) v lokalitě neexistuje komunita, ale trsy jednotlivých nepřibuzných *nukleárních* rodin (tento typ je častý v nově utvořených enklávách, kam byly jednotlivé rodiny sestěhovány anebo kam se z důvodů neexistence jiného řešení přistěhovaly, bez ohledu na „tradiční“ principy sociální, sídlení a příbuzenské organizace romských populací).

V obou případech je však situace obdobná – v lokalitě absentuje celolokalitní reprezentace a autorita, jednotlivé rodiny se nejsou schopny a ochotny dohodnout na společném postupu. Jakékoli snahy o *komunitní* projekty a plánování jsou proto předem určeny k neúspěchu, etablování jakýchkoli občanských, veřejných či politických uskupení či aktivit je vyloučeno (tyto kategorie v daném sociálním

¹⁷ Srov. Mareš, Petr: Marginalizace, sociální vyloučení, in: Sirovátka, T.(ed.) – Menšiny a marginalizované skupiny v České republice, Brno 2002, str. 9-23 a Toušek, Ladislav – Sociální exkluze v romské osadě, Plzeň 2004, bakalářská práce na FHS ZČU v Plzni (nepubl.)

¹⁸ Moravec, Štěpán - *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*; Steiner, Jakub – *Ekonomie sociálního vyloučení*; Toušek, Ladislav - *Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení*; Uhl, Pavel - *Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených komunitách*

¹⁹ Právě tak máme v ČR Radu vlády pro záležitosti romské komunity, která realizuje Program sociálního začleňování romských komunit

uspořádání z principiálních důvodů absentují). Dané problematice jsou věnovány dvě „příčné“ studie: Jakoubek, M. & Budilová, L. - *(Lokální) romské komunity - dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice)* a Hirt, T. - *Projekt romské etnické komunity: kritická reflexe*.

Vedle segmentace lokální sociálně vyloučené populace na příbuzenském principu, který je ve všech sledovaných lokalitách primární, jsou sledovány i další formy dichotomizace, resp. mechanismy utváření kategorií „my“ a „oni“ uvnitř ghatt na jiném než příbuzenském principu. A to na základě sídelní blízkosti (sousedství), genderu, věku (věkové skupiny, mládežnické partičky), době příchodu do lokality (starousedlíci vs. novousedlíci), „subetnicity“ (např. Olaši vs. Rumungři), barvy pleti (Romové vs. „bílí“) atd. Obecně lze říci, že předmětem analýzy na úrovni dimenze B jsou symbolické *hranice* oddělující různé segmenty sociálně vyloučené populace, zatímco v následující tematické dimenzi jsou sledovány *vztahové struktury* v rámci jednotlivých (zejm. příbuzenských) segmentů.

C. Vzorci sociálních vztahů a interakcí odehrávajících se v rámci jednotlivých segmentů sociálně vyloučené populace

Vstupní hypotézou této dimenze výzkumu byl předpoklad klíčové role příbuzenství a na něm utavených vztahů v rámci jednotlivých segmentů ve sledovaných lokalitách. Tento předpoklad vycházel z předchozích výzkumů sociální organizace v romských osadách na Slovensku, kde je právě příbuzenství dominantním, resp. jediným organizačním principem²⁰. V daném ohledu byly ve zvolených lokalitách - jejichž obyvatelé jsou z největší části přímými dědici kultury romských osad (nemluvě o stálém přílivu migrantů z tohoto prostředí) - sledovány zejména charakteristiky rodiny, s výraznou akcentací studia proměn „tradičního“ tříúrovňového modelu (nukleární rodina-komplexní rodina-fajta).

Základní jednotkou daného prostředí (oním výše uvedeným segmentem) je charakteristická *rodinná formace*²¹, která tvoří nejvyšší akceschopnou a rozhodováníschopnou jednotku v daném prostředí. Tato rodina je ustavena na principech solidarity, redistribuce a endogamie. Z důvodů migrace a manželských výměn obývá však tato nejširší rodinně-rodová formace (*fajta*) více lokalit a to velice často i napříč státními útvary ČR a SR. Z tohoto důvodu je každá určitá lokalita pouze částečným (a v některých případech i dočasným) sídlem jedné z odnoží příbuzensky (tedy: nikoli lokálně či jinak regionálně/prostorově) definovaných rodinných jednotek. Mezi jednotlivými sídly dané rodiny pak probíhá čilá *migrace* a to jak z důvodů pracovních, tak i rodinných (návštěvy, rodinné oslavy atp.) Velice častá je migrace za účelem práce v *rodinné* firmě zaměstnávající přednostně členy své vlastní příbuzenské jednotky (příčemž existuje obecná dobře zdůvodněná /cizímu se neplatí a když, tak velice málo/ nechuť členů jiných rodin pracovat v jim nepřibuzné rodinné firmě).

Ačkoli oproti modelu rodiny známého z romských osad doznala dnešní forma rodiny v daném prostředí významných změn, nadále je třeba s významem rodiny, jakož i obecně s institucionálním řádem příbuzenstvím počítat jako s jednou z bází sociálního uspořádání sociálně vyloučených lokalit obývaných převážně romskými populacemi.

²⁰ Srov. Budilová, L. - Jakoubek, M. - Příbuzenství v romské osadě. In: Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.) - *Romové: kulturologické etudy*, Plzeň, 2004, str. 9 - 64

²¹ Ke klasifikaci jednotlivých typů a úrovní rodiny viz tamtéž

Vedle skupinových platform založených v příbuzenském principu však jsou v rámci přítomného výzkumu sledovány i sociální vztahy, které tyto rámce překračují, a které jsou založeny na sousedském, přátelském, věkovém či genderovém principu. Předmětem analýzy na úrovni dimenze C tak jsou 1) vzorce sociálních vztahů a interakcí v kontextu příbuzenských segmentů, zejména pak charakter reciprocity a redistribuce v rámci příbuzenských sítí, a 2) vzorce regulující vztahy sousedské, přátelské, věkové či genderové, resp. charakter reciprocity a redistribuce uskutečňované na nepříbuzenské bázi.

Dané problematice se podrobně věnuje „příčná“ studie Budilová, L. & Jakoubek, M. - *Metamorfózy modelu příbuzenství romských osad v českém prostředí*, jakož i studie J Steinera. – *Ekonomie sociálního vyloučení*.

D. Příčná témata (struktury, resp. jevy, charakteristické pro sociálně vyloučené enklávy jako takové), struktury, resp. jevy, prolínající všemi výše uvedenými dimenzemi

Důvodem ustavení této kategorie výzkumu bylo postihnout takové jevy a procesy, které svou povahou neodpovídají výše uvedeným rubrikám, případně ty, jejichž podstata dané vymezení významným způsobem překračuje a jejich studium odehrávající se v mantinelech pouze některé ze stanovených složek by mohla znamenat minutí se jádrem či nepřiměřené okleštění studovaného jevu. Dalším důvodem pak byla snaha vyhnout se nekonečným repetitivním týčž jevů znovu a znovu ve všech ustavených kategoriích. Jedná se zejména o tyto jevy: lichva (úžera), migrace, práce na černo²² (subsistenční strategie), terénní sociální práce (a jiné aktivity směřované k sociálně vyloučené populaci jako celku), sociální patologie, a pod.

E. Kulturní změna, transformace a vzájemná interakce prostředí ghetta s okolím

Výchozím předpokladem určujícím popis a analýzu na úrovni této dimenze je, že **formy adaptace, resp. charakteristické rysy sub-kultury sdílené v prostředí sociálně vyloučených enkláv se dynamicky proměňují v čase**, a to v závislosti na povaze vnějších faktorů a jejich změnách, resp. na způsobech, jimiž jsou vnější vlivy a jejich proměny sociálně vyloučenou populací interpretovány. Pozornost přitom byla věnována: 1) **Konkrétním dopadům vnějších vlivů** (např. transformace průmyslu, diskriminace na trhu práce, implementace zákona o občanství, sociální politika /výše dávek sociální podpory a pomoci/, lokální bytová politika /charakter správy bytového fondu/, mediální obraz konkrétní lokality...) **v kontextu života konkrétních sociálně vyloučených lokálních populací** (práce na černo, využívání solidárních sítí založených na příbuzenském/kvazi-příbuzenském principu, neplacení nájemného a energií, nízká preference školního vzdělávání...). 2) **Rozdílům v uplatňovaných životních strategiích mezi jednotlivými generacemi** (ověřenou hypotézou například je, že poválečná generace přistěhovalců z romských osad na Slovensku si

²² Problematika nelegálních výdělků je tematizována v „příčné“ studii *Práce na černo jako forma adaptace na sociální vyloučení* autorů Markéty Hajske a Ondřeje Podušky

spíše udržuje /přátelské, pracovní/ vztahy s vnějším prostředím /tzv. slabé vazby/²³ a její příslušníci obvykle uplatňují /nebo v minulosti uplatňovali/ subsistenční strategie využívající těchto vazeb, v důsledku čehož disponují soc. kapitálem zasahujícím vně vyloučeného prostředí. A to narozdíl od mladší generace, jejíž sociální vztahy se odvíjejí primárně a zejména v kontextu sociálně vyloučené populace /komplexní rodiny/, přičemž subsistenční strategie této generace jsou založeny spíše na tzv. silných vazbách /práce v „rodinných“ většinou stavebních či úklidových firmách, obchod s rodinnými příslušníky – prostituce, obchod s ojetými vozidly, použitým spotřebním zbožím či textilem *dovnitř* soc. vyloučeného prostředí /na bázi příbuzenských či sousedských vztahů uvnitř lokality/. 3) **Způsobům interpretace zásahů „directing systému“ ze strany sociálně vyloučené populace** (reflexe a institucionálních úkonů uskutečňovaných směrem k sociálně vyloučené populaci) Zde vycházíme z hypotézy, že systém právních institucí není s to adresovat sociálně vyloučené populaci své normy. V dotyčném sociálním prostoru dokonce vzniká jiný systém zdánlivého práva, který je založen na svérázné interpretaci oficiálních právních norem. Procedury nalézání a prosazování práva jsou pro obyvatele sociálně vyloučených enkláv takřka nepochopitelné a v podstatě jsou vnímány jako nevysvětlitelné jevy, přičemž působení takovýchto jevů jen prohlubuje propast nedůvěry posilující sociální past.²⁴ Sociálně vyloučení neodvíjejí své jednání od adekvátního rozumění právním i státním institucím, ale od svého chápání, které je podtrhováno tím, že institucionální prostředí doléhá k obyvatelům enkláv spíše v podobě chaosu.²⁵ 4) **Způsobům interpretace jednání obyvatel sociálně vyloučených enkláv ze strany okolního prostředí.** Představitelé „directing systému“ obvykle při svém jednání vycházejí ze zcela mylných předpokladů a konceptů stran života v sociálně vyloučených enklávách, přičemž toto předporozumění se nezřídka stává bází různých rozhodnutí, aktivit či programů²⁶. Chybná konceptuální východiska obvykle uplatňují jak zástupci místních samospráv, kteří usilují spíše o segregaci chudých „Romů“, tak představitelé různých nevládních organizací, které naopak usilují o jejich „integraci“. Obě pomyslné strany (zastánci segregace i vyznavači integrace) přetěžují primordiální kategorii etnicity při interpretaci jednání lidí žijících v sociálně vyloučených enklávách (ať už v negativním či pozitivním slova smyslu)²⁷, používají nesprávný a zavádějící pojem „komunita“, tedy předpoklad jednotné pospolitostní organizace, který neodpovídá charakteru sociální struktury vyloučených formací²⁸ a odhlíží od vnitřních sociokulturních diferenciací probíhajících v rámci sociálně vyloučeného prostředí. A především nesprávně předpokládají, že jednání tzv. Romů je projevem vrozených dispozic, pročež by se Romové měli buď - v dikci regionálních politiků - uzavřít do holobytů nebo - v dikci romistů a nevládních aktivistů – coby „Romové“ ochraňovat a ctít). Hovoříme-li tedy o sociokulturní změně a interakci prostředí sociálně vyloučených

²³ Koncept slabých a silných vazeb v pojetí M. S. Granovettera – The Strength of Weak Ties, in: *American Journal of Sociology*, Vol 78, No. 6 (1973), str. 1360-1380), viz Toušek, L. - *Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení*

²⁴ Srv. Uhl, P.: Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených a Moravec, Š.: *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*

²⁵ Chaotičnost a nepredikovatelnost jednotlivých úkonů uskutečňovaných ze strany lokálního, ale i státního institucionálního prostředí je pojednána jednak v jednotlivých případových studiích a jednak ve studii Š. Moravce a P. Uhla.

²⁶ Viz příčnou studii M. Růžičky a L. Radostného – *Terénní výzkum v hyperrealitě*

²⁷ Hirt, T. - *Projekt romské etnické komunity: kritická reflexe*

²⁸ Jakoubek, M. & Budilová, L. - *(Lokální) romské komunity - dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice)*

enkláv s okolím, je nezbytné učinit předmětem zkoumání i koncepty a představy, od nichž se institucionální aktivity uskutečňované směrem k těmto enklávám odvíjejí,²⁹ neboť právě tyto aktivity tvoří kontext, na nějž se sociálně vyloučená populace adaptuje. Stručně řečeno: chybné chápání situace sociálně vyloučených enkláv nutně vede k chybnému modelu veřejné či sociální politiky na státní i lokální úrovni.

Metodologie:

Koncepce výzkumných prací:

Výzkum byl koncipován jako **týmový**, přičemž srovnatelnost výstupů a jednota postupu výzkumných prací byla zajišťována zejména **pravidelnými koncepčními setkáními výzkumného týmu**, při kterých byla komunikována dílčí zjištění a sjednocován výzkumný proces - jednalo se tedy o postup standardizace týmové práce běžný na poli současných aplikovaných sociálních věd. Konkrétně byl uplatněn výzkumný postup vycházející z principů metody „RAP“ (*Rapid Appraisal Procedure*)³⁰ používané na poli aplikované antropologie. V intencích tohoto přístupu tvoří nedílnou součást metodologie vedle samotných výzkumných prací v terénu (viz níže) i pravidelná setkání výzkumného týmu. Z těchto setkání byl pořizován zápis (analogie terénního denníku), byly zde formulovány a konzultovány hypotézy, postup výzkumných prací, jako i užití konkrétních výzkumných technik.

Strukturální srovnatelnost zpráv z jednotlivých lokalit pak byla zajištěna *tematickou osnovou* (viz příloha „Pracovní tematická osnova“), jakož i závazným *souborem textů*, ve kterých byla prezentována základní teoretická východiska (byla vytvořena *čítanka statí*, jejichž nastudování bylo pro všechny participanty výzkumu závazné).

Metody (techniky) výzkumu:

Z hlediska metod sběru dat v jednotlivých lokalitách vychází projekt z postupů v sociální a kulturní antropologii obvyklých. Bázovou metodou bylo *zúčastněné pozorování* doplněné metodou *strukturovaných i nestrukturovaných rozhovorů*. Dále byla uplatněna zejména *metoda genealogická*, resp. *vyhotovování genealogických diagramů*, které sloužily k následné *analýze příbuzenských systémů* (k tomuto viz zejm. „příčnou“ studii Budilová, L. & Jakoubek, M. - *Metamorfózy modelu příbuzenství romských osad v českém prostředí* shrnující poznatky k danému tématu). Data a údaje ze staršího období byla získávána pomocí *metody historické*, a to zejména na základě 1. archivních dokumentů, 2. dostupné odborné literatury na dané téma, 3. rodinné dokumentace, 4. ostatních dostupných písemností a obrazových materiálů (získané materiály jsou uloženy v soukromých archivech jednotlivých výzkumníků).

²⁹ Příčnou studii, která se věnuje lidovému, resp. mediálnímu obrazu sociálně vyloučených enkláv a způsobům, jak se tento obraz promítá do institucionálních aktivit na lokální úrovni, je práce M. Růžičky a L. Radostného *Terénní výzkum v hyperrealitě*

³⁰ RAP – doplnit odkaz

Uvedené techniky a postupy byly přitom užívány během opakovaných dlouhodobých (obvykle cca 7-ti až 14-ti denních) pobytů ve zkoumaných lokalitách (v každé ze zkoumaných lokalit výzkumníci v průběhu doby trvání projektu strávili postupně 9 týdnů).

Vedle terénního výzkumu byla pozornost věnována i studiu a rozboru existující (z největší části odborné) literatury vztahující se k danému tématu. V tomto ohledu dosavadní publikace sloužily 1) jako zdroj vědeckých poznatků a inspirace, které byly využívány jako srovnávací materiál k vlastnímu výzkumu (příčemž data získaná touto cestou považujeme za nezbytný a nesmírně cenný doplněk vlastních zkoumání, a to zejména ve vztahu ke starším obdobím), 2) jako předmět analýzy, kdy bylo cílem zejména odhalení a určení implicitních a latentních koncepcí dotyčnými autory užívaných (k této otázce viz např. „příčnou“ studii Hirt, T. - *Projekt romské etnické komunity: kritická reflexe*). Postup výzkumných prací v konkrétních lokalitách je popsán v jednotlivých případových studiích.

P. S. k výzkumné metodologii

Vyvozovat závěry a poskytovat doporučení v části věnované výzkumným metodám nebývá zvykem, nicméně: z průběhu prováděných výzkumných šetření, jakož i z rozboru výsledků dosud realizovaných obdobně zaměřených projektů vyplývá zřejmý negativní závěr o nevhodnosti dosud nejběžnější a za standardní považované výzkumné techniky *dotazníkového šetření* pro dané populace v daném prostředí. V tomto ohledu na základě zkušeností z řešení projektu plně souhlasíme a navazujeme na J. Šiklovou s její tezí, že “je možno říci, že zjišťování jakýchkoli dat dotazníkovou formou je pro romskou populaci [v daném kontextu je řeč kromě jiného či dokonce především o obyvatelích sociálně vyloučených enkláv – pozn. M.J. a T. H.] zatím nevhodné, neboť je pro ně asi příliš náročná a nepovažují to za nutné.”³¹

V tomto kontextu by bylo možné – i když zde bychom byli mnohem opatrnější – formulovat i závěr pozitivní o mimořádné vhodnosti a snad i výhradní použitelnosti právě dlouhodobých stacionárních pobytů s bázovou metodou přímého resp. zúčastněného pozorování při obdobně zaměřených výzkumech.

Popis výstupu:

Součástí výstupu je vedle přítomné souhrnné zprávy **osm případových studií**, které jsou věnovány analýze situace sociálně vyloučené populace v konkrétních vybraných obcích, a to z hlediska výše uvedených tematických „dimenzí“ (případové studie jsou zpracovány v intencích naznačeného exploračního modelu), a **deset „průřezových“ studií** zaměřených na vybrané fenomény související s problematikou sociálního vyloučení, které byly vytvořeny převážně na základě empirického materiálu získaného v rámci přítomného výzkumu.

³¹ Šiklová, J. - Romové a nevládní, neziskové a proromské občanské organizace přispívající k integraci tohoto etnika In: *Romové v České republice*, Praha 1999, str. 283. K problematice dotazníkových šetření v romských osadách viz též: Úvod. Kríza rómskej identity a politická participácia, in: Vašečka, M., Jurásková, M., Kriglerová, E., Puliš, P., Rybová, J. - *Rómske hlasy. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období*, Bratislava 2002, str. 16.

Případové studie:

1. Drůbežárna Střevač – *Lukáš Radostný, Michal Růžička*
2. Skalice – *Lenka Budilová, Marek Jakoubek*
3. Huntov – *Marie Bořkovcová, Adéla Lábusová, Saša Uhlová*
4. Bohdálek – *Markéta Hajská, Ondřej Poduška*
5. Vodičkova, Patočková – *Michaela Kitzbergerová, Ladislav Toušek*
6. Mleté Žito – *Michal Tošner*
7. Město Daňkov, sídliště Hamr - *Štěpán Bolf*
8. Gabčov – *Štěpán Bolf, Bronislav Podlaha*

„Příčné“ studie:

1. Nástin problému sociálního vyloučení romských populací - *Štěpán Moravec*
2. Kultura chudoby, underclass, sociální vyloučení - *Ladislav Toušek*
3. Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených komunitách – *Pavel Uhl*
4. Dopady asimilační politiky vůči Romům z období reálného socialismu jako jeden z faktorů současného vytváření enkláv sociálně vyloučených obyvatel – *Alexandra Uhlová*
5. Poznámky k mediální konstrukci sociálně vyloučené lokality - *Michal Růžička, Lukáš Radostný*
6. Projekt romské etnické komunity: kritická reflexe - *Tomáš Hirt*
7. (Lokální) romské komunity - dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice) - *Marek Jakoubek, Lenka Budilová*
8. Metamorfózy příbuzenského modelu romských osad v českém prostředí – *Lenka Budilová, Marek Jakoubek*
9. Ekonomie sociálního vyloučení – *Jakub Steiner*
10. Práce na černo jako forma adaptace na sociální vyloučení - *Markéta Hajská, Ondřej Poduška*
11. Proměny způsobu života romských populací v průmyslovém městě - *Nina Pavelčíková*
12. Velký omyl. Postřehy k nezamýšleným důsledkům dosavadní integrační praxe – *Jan Černý*
13. Appendix (překlad zahraniční studie): Mezi nacionalismem a chudobou – *Martin Kováts*

Některé z těchto studií již byly – s patřičným odkazem coby výstupy projektu publikovány. Jedná se o:

1. Tomáš Hirt - Projekt romské etnické komunity: kritická reflexe, In: Jakoubek, M. & Hirt, T. (eds.) - *Romové: kulturologické etudy*, Plzeň, Čeněk 2004, str. 72-91
2. Marek Jakoubek, Lenka Budilová - (Lokální) romské komunity - dekompozice pojmu (na příkladu lokality České Kamenice), In: Budil, I. & Horáková, Z. (eds.) – *III. Antropologické symposium*, (v tisku, Plzeň, Čeněk 2004)
3. Jakub Steiner - Ekonomie sociálního vyloučení, In: Jakoubek, M. & Hirt, T. (eds.) - *Romové: kulturologické etudy*, Plzeň, Čeněk 2004, str. 218-229

4. Alexandra Uhlová - Dopady asimilační politiky vůči Romům z období reálného socialismu jako jeden z faktorů současného vytváření enkláv sociálně vyloučených obyvatel, In: Jakoubek, M. & Hirt, T. (eds.) - *Romové: kulturologické etudy*, Plzeň, Čeněk 2004, str. 230 - 247
5. Martin Kováts - Mezi nacionalismem a chudobou, In: Jakoubek, M. & Hirt, T. (eds.) - *Romové: kulturologické etudy*, Plzeň, Čeněk 2004, str. 92- 100

Obecné závěry a doporučení:

Stav současné integrační politiky

Řešení situace tzv. romských populací v ČR se v současné době vyznačuje třemi základními neduhy: Za prvé **konceptuální nejednoznačností**, a to v tom smyslu, že pojmy a koncepty, které jsou frekventovány ve vztahu k tzv. romské problematice, jsou v politickém, žurnalistickém, ale i akademickém kontextu používány spíše intuitivně, obvykle nebývají jasně definovány a má se zkrátka za to, že jim každý tak nějak rozumí – to se týká zejména pojmů „romská komunita“, či „romská menšina“, ale i konceptu „integrace“ či „sociální inkluze“. Druhým neduhem, který do značné míry vyplývá z toho prvního, je **politická bezradnost** odrážející se ve faktu, že dochází ke směšování sociální a menšinové politiky a tudíž ke směšování podpory řešení socio-ekonomické situace sociálně vyloučených obyvatel s podporou romského etnorevitalizačního hnutí. Třetím neduhem je pak **zájmová roztržitost**: není jasně definován – byť hypoteticky – cílový stav menšinových ani sociálních politik, a tak soustavně dochází ke střetávání těch, kteří usilují o kolektivní emancipaci „Romů“ na etnickém principu, s těmi, kteří preferují integraci sociálně vyloučených jednotlivců a rodin na individuálním (resp. občanském) principu bez ohledu na etnicitu těchto sociálně vyloučených klientů.

V kontextu veřejné politiky v ČR se stalo běžným chápat „Romy“ jako „etnickou skupinu“ či „komunitu“, přičemž příslušnost k těmto kategoriím je obvykle určována na základě vzhledu (za Roma je zkrátka považován ten, kdo jako „Rom“ vypadá). Takto zvolená definice „Roma“ však na úrovni veřejné politiky neumožňuje efektivně rozlišit kulturní a socioekonomické podmínky života lidí, které tomuto vymezení odpovídají. Toto běžné chápání příslušnosti ke kategorii „Romové“ tak za prvé nedovoluje rozpoznat, zda se jedná o osoby, které *chtějí* být považovány za „Romy“ a dobrovolně se hlásí k romské národnosti, o osoby, které odvíjí svůj život podle specifických („tradičních“) kulturních vzorců, jejichž součástí rozhodně *není* kategorie národnosti, a tedy ani důvod přihlásit se k ní, a nebo o osoby, které prostě z různých důvodů za „Romy“ být považovány nechtějí. Pojetí „Romů“ jako jednotné politické „komunity“ za druhé neumožňuje určit, zda se jedná o lidi, kteří žijí v podřadném či bezvýchodném socio-ekonomickém postavení a potřebují profesionální sociální službu, a nebo o lidi, kteří, ač splňují vzhledová kritéria, tento typ intervence nepotřebují. A za třetí je koncept „romské komunity“ nutně zatížen předpokladem, že se jedná o vnitřně soudržnou pospolitost, v níž je uplatňován princip vzájemné solidarity na základě „etnické sounáležitosti“, což je předpoklad, který lze ve světle přítomného výzkumu označit jako zcela chybný.³²

³² Srv. „příčné“ studie věnované konceptu komunity:

Tato nejednoznačnost obsažená v pojmech jako je „romská komunita“ či „romská menšina“ způsobuje, že sociální a dotační politika českého státu není s to určit, komu a jaký typ podpory má být poskytován. Proto se například často děje, že prostředky, které jsou původně určeny na řešení situace občanů („Romů“) v nouzi, jsou ve výsledku investovány do programů, jejichž záměrem je posilovat romské národní uvědomění, čili proces, který potíže spjaté se sociálním vyloučením spíše neřeší. A nebo jsou tyto prostředky distribuovány s ohledem na předpoklad solidarity uvnitř „etnické skupiny“ (Romům by měli pomáhat Romové), což naráží jednak na statusové, rituální, příbuzenské a socio-ekonomické bariéry, jimiž je „romská komunita“ rozdělena, ale i na fakt, že mnoho takto (na základě vzhledu či deklarace) vybraných poskytovatelů sociálních (či jiných) služeb nemusí mít pro výkon této profese potřebnou kvalifikaci.

Návrhy a doporučení:

Aby veřejná, „integrační“ a sociální politika ČR byla účelná a smysluplná, je potřeba **vnímat především vnitřní rozrůzněnost populace označované jako „Romové“ a nestavět na iluzorním předpokladu, že se jedná o soudržnou „komunitu“, která si prostřednictvím své „reprezentace“ či „elity“ vyřeší „vlastní problémy sama“ ať už na lokální či státní úrovni.** V tomto smyslu je zapotřebí zodpovědět si otázku *komu a jakými nástroji* chce sociální a veřejná politika českého státu pomoci. Zda jednotlivým občanům a rodinám, kteří se z různých důvodů ocitli v situaci sociálního vyloučení, nehledě na jejich deklarovanou či připsanou etnicitu, a nebo – podle vzhledu či deklarace – „Romům“ chápaným nerozlišeně jako „komunita“, nehledě na jejich socio-ekonomickou či kulturní situovanost. **Pokud je záměrem českého státu poskytovat sociální služby v prostředí vyloučených enkláv i podporovat romské etnorevitalizační hnutí, pak je rozhodně užitečné, aby oba tyto typy podpory byly navzájem kategoricky oddělovány.**

Vedle kategorického oddělování sféry poskytování sociálních služeb sociálně vyloučeným obyvatelům od sféry podpory romského etnorevitalizačního hnutí, je třeba zásadně **odlišovat sféru implementace antidiskriminačních politik či programů od boje za kolektivní práva (etnických) skupin** (tedy od zájmů minoritního nacionalismu či politického komunitarismu). Je třeba vést důsledný politický boj za to, aby nikdo nebyl diskriminovaný či marginalizovaný na základě *představy* o tom, že je například „Rom“. Všichni jedinci by měli mít stejnou a rovnou možnost čerpat ze společenských příležitostí, výhod a zdrojů v kontextu *otevřené občanské společnosti*. Tento záměr však rozhodně nezavdává důvod k tomu, aby byla zároveň podporován princip ustavení Romů (resp. jiné „menšiny“) coby autonomní politické kategorie se svébytnými „etnickými“ definovanými institucemi jako je např. Rada vlády pro záležitosti romské komunity, což je „struktura, která má politicko-menšinovo-sociálně-ekonomické schizma vyleptané do struktury materiálu, ze kterého je stvořena“³³. (Často se například děje, že prostředky vyčleněné na předcházení diskriminaci jsou využity na realizaci programů, jejichž obsahem je nikoli odstraňování diskriminačních bariér, ale performance „etnické“ specifičnosti /ochutnávky jídel, festivaly, koncerty, happeningy, romské dny.../, které v důsledku spíše potvrzují symbolickou hranici oddělující „Romy“ od zbytku české populace, byť

³³ Jan Černý – *Velký omyl. Postřehy k nezamyšleným důsledkům dosavadní integrační praxe* (příčná studie)

v pozitivním a laskavém tónu. Takové aktivity však vedou ke společenskému *uzavírání* /segregaci a z ní vyplývající společenské dezintegraci/ a nikoli k překračování či prostupnosti zažitých společenských /symbolických/ dichotomií, tedy nikoli k odstranění diskriminace a *otevírání* společnosti.) Ve stejném smyslu doporučujeme **opustit zavádějící kategorii „romských“ („pro-romských“) organizací³⁴ a podporu orientovat vzhledem ke kvalitě předkládaných projektů (resp. vzhledem k *potřebám* beneficentů) a nikoli vzhledem k „etnicitě“ organizací (sic!), „etnicitě“ realizátorů pořádaných aktivit či „etnicitě“ odběratelů poskytovaných služeb.**

Sociální uspořádání sociálně vyloučených enkláv (charakter konkrétních sociálních sítí sdílených v prostředí konkrétní lokality, resp. mechanismy vnitřní diferenciací) zpravidla není možné odhalit bez systematického zkoumání prostřednictvím adekvátních konceptuálních a metodologických nástrojů. Proto je zásadní chybou, vychází-li veřejná politika z informací poskytnutých buď úředníky, kteří své závěry obvykle čerpají z lidového diskurzu, jenž se hemží mýty, zkreslenými daty či mnohokrát zprostředkovanými informacemi, a nebo „profesionálními Romy“, které k výpovědím o těchto enklávách kvalifikuje nikoli strukturovaná znalost, či analytický vhled, ale „etnická příslušnost“. Proto považujeme za nezbytné, aby **realizaci programů či projektů v konkrétní lokalitě předcházela výzkum z pozic adekvátních vědních disciplín, jako je sociální a kulturní antropologie či sociologie.** (Relevantní informace například o francouzském jazyce také obvykle nezískáváme od lidí, kteří jednou hovořili s někým, kdo před lety francouzštinu slyšel, ani od lidí, kteří Francouze vzhledem připomínají, ale od filologů či lingvistů. Nehledě na to, že když se zajímáme o gramatiku daného jazyka, tedy o pravidla jeho fungování, nemá smysl se ptát ani samotných mluvčích.)

Často se hovoří o tzv. „afirmativní akci“, přičemž se obecně má za to, že kritériem tohoto typu upřednostnění (například v oblasti vzdělávání – specifická stipendia, přednostní výběr uchazeče o studium) by měla být „etnická příslušnost“ (tedy fakt že někdo je či může být považován za „Roma“, resp. sám se za něj považuje). Tento typ podpory ovšem a) míjí osoby, které nespádají do uvedené kategorie, ačkoliv jejich potřeby jsou totožné s potřebami chudé „romské“ populace a b) zahrnuje i osoby, které sice spadají do takto vymezené kategorie „Rom“, avšak nevykazují potřeby, které by měly být „afirmativní akci“ saturovány. Doporučujeme proto **orientovat podporu nikoli na základě efemérního kritéria „etnické příslušnosti“, ale na základě zjištěných potřeb.** Za vhodné zároveň považujeme, aby subjektem institucionální podpory („afirmativní akce“) byly především **základní školy ve spádových oblastech sociálně vyloučených enkláv**, přičemž dotace by měly být účelově vázány na **poskytování doplňkového vzdělávacího servisu** (doučování, zájmové kroužky, pedagogičtí asistenti) **všem zapsaným žákům, kteří dotýčný typ podpory potřebují, ale i jejich rodičům, či dalším dospělým zájemcům** (rekvalifikační kurzy, kurzy sociálních kompetencí zaměřené například na jednání na úřadech, při vstupním pohovoru do zaměstnání, na tzv. funkční gramotnost...). Hovoříme-li o doplňkovém vzdělávacím servisu, pak rozhodně nemáme na mysli kurzy romštiny, romských tanců, zpěvů, tradic a pod., ale rozvoj znalostí, dovedností a postojů potřebných k orientaci v kontextu soudobých komplexních společností a jejich institucí. A hovoříme-li o pedagogických asistentech, pak máme na mysli

³⁴ Viz Koncepce romské integrace (2004), RVPZRK

pracovníky vybrané na základě profesionálních kritérií, nikoli na základě „etnické příslušnosti“. Za neefektivní rovněž považujeme i podporu tzv. „romských komunitních center“.

Stát může zároveň pomoci dosahovat obyvatelům sociálně vyloučených enkláv obývaných převážně romskou populací alespoň středního vzdělání, aby mohli signalizovat svoje skryté kvality pomocí maturit a výučních listů a ne jen pomocí příslušnosti ke své rodině. *Obyvatelům sociálně vyloučených komunit obývaných převážně romskou populací se ale za dnešních podmínek vzdělávat nevyplatí*, protože mohou očekávat diskriminaci na trhu práce a navíc by se o plody vzdělání museli podělit se svojí komplexní rodinou. Stát tedy musí tyto osoby motivovat uměle, vedle dotační podpory základním školám, které navštěvují děti z chudého prostředí, např. **poskytováním různých stipendií pro studenty ze sociálně znevýhodněných rodin (nikoli však z definice „romských“ rodin)**. Tato stipendia musí být dostatečně vysoká, aby byla motivující.

Stát by měl **odstraňovat příčiny vedoucí k vytváření rozsáhlých solidárních sítí**. Systém sociální péče dnes tak trochu připomíná loterii. Výše sociálních dávek vyplacených rodině fluktuuje každý měsíc podle předem nevypočitatelných vlivů. Má-li rodina několik dospělých členů, jen těžko lze odhadnout, kolik z nich se v průběhu příštího měsíce udrží na pracovním úřadě, od čehož je výsledná dávka odvislá. Všeobecně rozšířený názor, že „Romové“ se v systému sociálních dávek vyznají, je mýtus. *Systém je tak složitý, že potřeba pojistit se – např. právě účastí na příbuzenské solidární síti - vůči dočasnému výpadku dávek je velká*. Zjednodušení systému dávek by závislost obyvatel sociálně vyloučených komunit obývaných převážně romskou populací na jejich komplexní rodině snížilo. **Pravidelnost a transparentnost systému dávek je důležitější než výše těchto dávek.**

Vytváření solidárních sítí (které jsou sice na jedné straně záchrannou sítí, na straně druhé jsou však primární pastí chudoby, neboť jsou ustaveny na principu solidarity a redistribuce, které znemožňují akumulaci kapitálu – jediného prostředku k vymanění se z daných nevyhovujících sociálně-ekonomických podmínek) je snazší, když lidé žijí v sociálně vyloučené lokalitě. **Stát musí motivovat obce, aby nevytvářely nová ghetta, a aby „romské“ nukleární rodiny, které mají ambici se vzdálit své komplexní rodině, měly šanci dosáhnout na sociální byty, resp. aby mohly vstoupit na volný trh s byty.** (Pokud „Romové“ jednoznačně označení rétorickou figurou „neplatič“ či „nepřízpůsobivý“ budou dostávat přidělené byty vedle jiných rodin spadajících do této lidové kategorie, budou vznikat tzv. „špatné adresy“, z nichž – v souvislosti s uvedenými formami adaptace – takřka nevede cesta ven. Nehledě na fakt, že v mnohých takto vytvořených lokalitách několikanásobně překračují reálné platby za nájem a služby průměrné platby za stejné kapacity či servis mimo „špatnou adresu“.)

Co se bytové politiky týká, „obce v lepším případě usilují o maximální uspokojení středních a vyšších středních vrstev, v horším případě bytový fond privatizují (mnohdy i zcela) a v nejhorších případech s ním nakládají tak, že nezaujatého pozorovatele napadají slova jako „korupce“, „šlénství“ apod. S trochou nadsázky lze konstatovat, že neexistuje obec která by měla strukturovanou bytovou politiku, která

by reflektovala především problémy nejpotřebnějších.³⁵ Obecní bytové politiky jsou z hlediska sociálně vyloučených aktérů zcela nečitelné a nepřehledné (složeny na nevysvětlitelné částky přicházejí nepravidelně, sankce za neplacení nájmu či služeb se v jednom místě liší případ od případu takovým způsobem, že je nelze predikovat, podstatně se pak různí údaje bytových odborů a tzv. správcovských firem, byť se týkají stejné bytové jednotky), mnohdy se realizují na základě „pořadnickových systémů“, které jsou skrytě či otevřeně diskriminační. **Výkon správy bytového fondu na úrovni obcí je proto potřeba zpřehlednit, zprůhlednit a strukturovat s ohledem na mezinárodněprávní závazek zajišťovat bydlení potřebným.**

Obecně platí, že „aplikace práva ve vztahu k sociálně vyloučeným komunitám postrádá parametry právního státu jako například předvídatelnost, právní jistotu, přiměřenost, minimalizaci zásahů veřejné moci apod. Tento jev prohlubuje jejich izolaci.“³⁶ Jednou z hlavních metod zmírnění situace sociálního vyloučení romských populací by tedy měla být **bezplatná a profesionální právní pomoc, poskytovaná terénní formou, a tedy komfortně využitelná lidmi, kteří stávající formy bezplatné právní pomoci využít nemohou.** Významnou roli hraje také celková vynutitelnost práva pro sociálně vyloučené a mezi nimi.³⁷

Životní strategie obyvatel sociálně vyloučených enkláv obývaných převážně romskou populací jsou orientovány na přítomnost. Pokud je tedy má právní systém motivovat, **musí být soudy rychlé.** Trvá-li proces o vyklizení bytu více než rok, je případná soudní prohra za horizontem chudého člověka, a tak ho nemotivuje k placení nájmu.

Z důvodu stávajícího nastavení systému státní sociální pomoci a podpory se ani zaměstnavatelům, ani obyvatelům sociálně vyloučených komunit obývaných převážně romskou populací, *nevyplatí, aby tito pracovali v rámci legálních pracovních vztahů*, resp., jediná forma práce, která je pro tyto osoby výhodná je práce „na černo“. (Už domácnost, která se skládá ze dvou malých dětí a dvou rodičů nad 26 let, má životní minimum vyšší, než je možný čistý měsíční příjem z nekvalifikovaného zaměstnání jednoho z rodičů.) Proto **je nutné změnit systém sociální pomoci a podpory v nezaměstnanosti např. zavedením tzv. existenčního minima.** Za daného stavu lze jen těžko dotyčným vyčítat, že pracují pouze nelegálně, neboť se velice často nejedná o akt zlé vůle, ale prostě *racionální a ekonomické* rozvahy, resp. o adaptaci na dané podmínky.

Vznik dlouhodobého pracovního poměru sociálně vyloučených osob (resp. jejich důvěra v dlouhodobost a ekonomickou výhodnost nabytého legálního pracovního vztahu) přispívá k vymanění se nukleárních rodin těchto osob z širších příbuzenských sítí, které představují výhodnou adaptaci na nezaměstnanost v kontextu sociálního vyloučení. *Pravidelný příjem sociálně vyloučených jednotlivců* tak vede k nuklearizaci rodin a jejich emancipaci od struktur komplexní rodiny, které představují „past chudoby“ (tyto široké rodinné sítě jsou sice ekonomicky výhodné pro život v ghettu, ale o to méně výhodné pro život mimo něj). Dlouhodobě zaměstnaným se zkrátka již nevyplatí participovat v rámci příbuzenského systému redistribuce a reciprocity. Pro člověka s pravidelným příjmem představuje sdílení s desítkami nezaměstnaných (resp. nepravidelně zaměstnaných) příbuzných zátěž,

³⁵ Pavel Uhl - *Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených komunitách*

³⁶ Pavel Uhl - *Právo a jeho účinky v sociálně vyloučených komunitách*

³⁷ Srv. Štěpán Moravec - *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*

kteřá nemůžže být kompenzována adekvátními protislužbami, díky čemuž může docházet k rozrušování těchto „pastí chudoby“. Pro navrhované programy v oblasti zaměstnanosti proto musí být zvažována **reálná možnost klienty těchto programů dlouhodobě zaměstnat** (např. vytvořením systému **individuální sociální asistence při opětovném vstupu na trh práce**, resp. zvýhodněním zaměstnavatelů, kteří budou tato „asistovaná“ pracovní místa poskytovat). Sociální asistence by měla být znevýhodněným (dlouhodobě nezaměstnaným) klientům poskytována i při účasti v běžných programech Úřadů práce. Za zcela nefunkční považujeme specifickou podporu tzv. „romských“ podnikatelských subjektů, od níž si její poskytovatelé slibují uskutečnění rekvalifikací s následným dlouhodobým pracovním poměrem sociálně vyloučených „Romů“. Ve většině sledovaných lokalit však tyto „romské“ firmy spíše přispívají k prohloubení sociálního vyloučení „romských“ rodin (vyjma ovšem rodiny majitele firmy), časté jsou případy nevyplácení mezd či propojení se systémem tzv. „úžery, lichvy“. (Chybným východiskem tohoto typu podpory je zejména iluzorní předpoklad, že na bázi principu etnicity funguje v rámci romské populace vzájemná solidarita).

Konstrukce rekvalifikačních kurzů poskytovaných Úřady práce, jakož i dalšími organizacemi často vzhledem k dlouhodobě nezaměstnaným obyvatelům sociálně vyloučených enkláv nerespektuje jednak aktuální situaci na trhu práce (možnost získat zaměstnání) a jednak potřeby těchto klientů. Nejrozsáhlejší nabídka pracovních míst pro nekvalifikovanou pracovní sílu je v současnosti standardně v sektoru služeb (zejm. oblast prodeje), přičemž lidé ze sociálně vyloučených enkláv nedisponují základními sociálními dovednostmi, komunikačními dispozicemi či „funkční gramotností“ nezbytnými pro výkon nabízených profesí (obvykle např. „neumí“ konvenčně telefonovat, komunikovat v rámci pracovního kolektivu nebo se zákazníky, obsluhovat fax, PC či jinou běžnou techniku, neznají běžné institucionální nástroje (formuláře) spjaté s navázáním pracovních-právního vztahu, atd. Rekvalifikační kurzy však zpravidla nejsou orientovány na rozvoj dovedností v oblasti prodeje (či jiných oblastí, a navrch nejsou koncipovány s ohledem na specifické potřeby obyvatel sociálně vyloučených enkláv. **Navrhujeme proto uskutečňovat specifické rekvalifikační kurzy zaměřené na sociální a komunikační dovednosti nezbytné pro výkon povolání v sektoru služeb, které budou vycházet z konkrétních potřeb lokální sociálně vyloučené populace (klientů).** (Součástí podpory klientů při absolvování těchto kurzů by měla být i profesionální sociální asistence provázaná s terénní sociální prací v rodinách rekvalifikujících se klientů.)

Za samozřejmost pak považujeme **realizaci terénní sociální práce v sociálně vyloučených lokalitách vykonávané podle profesionálních standardů.**³⁸ K efektivitě terénní sociální práce pak logicky přispívá i **komunitní plánování sociálních služeb**, čili vytvoření systému průběžného zprostředkovávání informací a vazeb (např. předávání klientů) mezi různými sociálními službami a aktivitami na lokální úrovni tak, aby na sebe smysluplně navazovaly, resp. aby tvořily vnitřně provázaný celek.

Z přítomného výzkumu rovněž vyplynulo, že je velmi obtížné formulovat obecné závěry a doporučení paušálně platná pro veškeré sociálně vyloučené enklávy v ČR, neboť každá z nich do značné míry představuje specifický případ. **Výše uvedená (a**

³⁸ Viz: Jan Černý – *Velký omyl. Postřehy k nezamýšleným důsledkům dosavadní integrační praxe*, Štěpán Moravec - *Nástin problému sociálního vyloučení romských populací*

jakákoli další) obecná doporučení a návrhy proto doporučujeme vždy znovu přezkoumávat se zřetelem ke konkrétní lokální situaci, a to pokud možno na základě kvalifikovaného výzkumného šetření či analýzy potřeb.

Podrobnější návrhy a doporučení jsou obsaženy v jednotlivých případových a příčných studiích.

Tomáš Hirt a Marek Jakoubek